

ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

«ԿԻՐԿԻՅԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ»

Պրոֆ. Գ. Գ. ՄԻԿԱՅԵԼՅԱՆ

Հրատարակություն Հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի
Երևան, 1952 թ.

Պատմական Կիրիկիան, որ կազմավորվել է Կիրիկյան հայկական պետություններ, գտնվում է երեք մայր ցամաքներին՝ Ասիայի, Աֆրիկայի և Եվրոպայի խաչաձևման հանգույցում և մոտ 400 կիլոմետր երկարություն ունեցող մի շերտով ձգվում է Միջերկրական ծովի հյուսիս-արևելյան ափով։ Նա խոշոր դեր է ունեցել Մերձավոր Արևելքի անտեսական, քաղաքական և կուլտուրական կյանքի պատմության մեջ, ուստի և նրա պատմությունը արժանի է հատուկ ուշադրության։

Գ. Միքայելյանի «Կիրիկյան հայկական պետության պատմություն» («История Киликийского Армянского государства») խորագրով ներկա աշխատությունը Կիրիկիայի պատմությանը նվիրված առաջին ուսումնասիրությունը է։ Կիրիկիայի պատմության շուրջը բավականին զբաղանդություն է ստեղծվել։ Նրանով զբաղվել են ինչպես հայ պատմաբանները (Մ. Զամչյան, Ղ. Ալիշան, Լեո, Մ. Սրմանյան, Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյան և ուրիշները), այնպես և արևմտա-եվրոպական պատմաբանները (Գրուսսե, Վ. Լանգլուա, Տուրնեբիզ և ուրիշները)։ Սակայն նշված պատմաբանները զբաղվել են, գլխավորապես, քաղաքական պատմությամբ և կուլտուրայով։ Ըստ որում, արևմտյան եվրոպական պատմաբանները անդրադարձել են Կիրիկիայի պատմությանը միայն Արևելքի և Արևմուտքի միջև տեղի ունեցող առևտրական հարաբերությունների և կամ խաչակրաց արշավանքների ուսումնասիրության կապակցությամբ։ Նրանց բոլորի տեսադաշտից դուրս է մնացել բուն ժողովրդի, արտագրողների պատմությունը։

Պրոֆ. Գ. Միքայելյանի ներկա աշխատությունը, ընդգրկված նյութի հարստությամբ և պատմական իրադարձություններին տրված մեկնաբանություններով, Կիրիկիայի պատմությանը նվիրված միակ լուրջ և ամբողջական աշխատությունն է։ Այդ իսկ տեսակետից, գովելի պիտի համարել ինչպես հեղինակի, այնպես և հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ, որի հրատարակությամբ լույս է տեսել նրշված աշխատությունը։

Պրոֆ. Գ. Միքայելյանը, իր ուսումնասիրության մեջ, գլխավոր ծանրությունը դարձրել է Կիրիկիայի հայկական պետության շրջանի պատմությունը (սկսած 1080-ից մինչև 1375 թ. թ.), թեպետև, ներածականի կարգով, տվել է պատմական համառոտ տեղեկություններ Կիրիկիայի բնական պայմանների և նախահայկական շրջանի մասին (սկսած հիթիթական ժամանակաշրջանից մինչև բյուզանդա-արաբական ժամանակաշրջանը)։

Աշխատության բուն նյութը սկսում է 3-րդ դարից՝ «Հայերի առաջագործ և հայկական իշխանությունների առաջացումը Կապադոկիայում, Միջագետքում, Սիրիայում և Կիրիկիայում» (էջ 54—80)։ Նա այստեղ պատմական հարուստ տվյալների վրա ցույց է տվել Բյուզանդիայի նենգադավ քաղաքականությունը Հայաստանի նկատմամբ 11—12-րդ դարերում, մի ժամանակաշրջան, երբ հայ ժողովուրդը իր ֆիզիկական գոյության, իր անկախության համար կյանքի և մահու կռիվ էր մղում սելջուկյան ագրեսորների դեմ։ Բյուզանդական կառավարող շրջաններն այդ ժամանակ աշխատում էին օգտագործել հայ ժողովրդի դժբախտ վիճակը, արտաքուստ հանդես գալով հայերի դաշնակցի դերով, ներքուստ խլրրգային աշխատանք էին տանում՝ քայքայելու Հայաստանի քաղաքական ամբողջականությունը՝ նպատակ ունենալով գրավել Հայաստանի եկամտաբեր շրջանները, նրա ողջ հարստությունը։ Իրենց կողմը գրավելով տե-

կան համառոտ տեղեկություններ Կիրիկիայի բնական պայմանների և նախահայկական շրջանի մասին (սկսած հիթիթական ժամանակաշրջանից մինչև բյուզանդա-արաբական ժամանակաշրջանը)։

Պրոֆ. Գ. Միքայելյանի ներկա աշխատությունը, ընդգրկված նյութի հարստությամբ և պատմական իրադարձություններին տրված մեկնաբանություններով, Կիրիկիայի պատմությանը նվիրված միակ լուրջ և ամբողջական աշխատությունն է։ Այդ իսկ տեսակետից, գովելի պիտի համարել ինչպես հեղինակի, այնպես և հայկական ՍՍԻ Գիտությունների ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի նախաձեռնությամբ, որի հրատարակությամբ լույս է տեսել նրշված աշխատությունը։

դական կենտրոնախույս որոշ իշխանների, բյուզանդացիներին, վերջապես, հաջողվում է հասնել իրենց նպատակին. նրանք իրենց ձեռքն են վերցնում Արև-վելյան Հայաստանի զգալի մասը (Անի, Կարս, Վան և այլն), եվ այսպես, օտարերկրյա սելջուկ նվաճողների առջևից և բյուզանդական աղբյուրների թիկունքից տրված հարվածներից վերջնականապես ընկնում են Հայաստանի կրտսնկախ իշխանությունները և Հայաստանը նվաճվում է բյուզանդական և սելջուկ զավթիչների կողմից: Կարճ ժամանակում տրորվում է երկիրը, քայքայվում է ժողովուրդը և բնակչության զգալի մասը հարկադրված է լինում գաղթականի ցուպը վերցնել և ապաստան որոնել Միջագետքում, Մերիայում և Կիլիկիայում: Բուն Հայաստանից գաղթած ահա այս բնակչությունը ստվարացնում է Կիլիկիայում նախքան այդ գոյություն ունեցող բնակչության թիվը, այսպիսով, ստեղծվում են անհրաժեշտ պայմաններ քաղաքական և կուլտուրական կյանքի գոյուման համար:

Հեղինակն իր աշխատության 4-րդ գլխում՝ «Կիլիկյան հայկալեռն իշխանության կազմավորումը և պայ-հառ անկախության համար 12-րդ դարում» (էջ 81—132), կանգ է առել այն պայքարի վրա, որ Կիլիկիայի հայ քաղաքական շրջանը, Ռուբեն իշխանի գլխավորությամբ, մղում է Բյուզանդիայի և սելջուկների դեմ մինչև վերջնական հաղթանակը: Հետագայում Ռուբինյանների այս անկախ իշխանությունը ավելի է ընդարձակվում և ամրանում՝ դառնալով բավականին հզոր քաղաքական մի ուժ: Հեղինակն իրավացիորեն գտնում է, որ «Առաջին Ռուբինյանների երախտիցը կայանում է նրանում, որ նրանք ապստամբելով բյուզանդական տիրապետության դեմ, համախմբեցին Կիլիկիայի հայերին պայքարի ո՛չ միայն ընդդեմ Բյուզանդիայի, այլև ընդդեմ սելջուկների» (էջ 89):

Սակայն շուտով Կիլիկիայի քաղաքական ասպարեղի վրա երևան են գալիս խաչակիրները, որոնք նշանաբան ունենալով փրկել Քրիստոսի գերեզմանը, ըստ էության, կողպատում, ավերում են ճանապարհի վրա գտնվող բնակչությունները և ամեն տեսակ բռնություններն անում Արևելքում: Այդ բախտին, ինչպես ցույց է տալիս հեղինակը, ենթարկվել է և Կիլիկյան Հայաստանը: Խաչակիրները Կիլիկիա մտան 1097 թվականին, տեղի հայկական քաղաքական շրջանը սկզբում խաչակիրներին ցույց տվեց որոշ օգնություն՝ պարենով և զինական օգնությամբ, նրանց հետ միասին գրավեց Կիլիկիայի դաշտային մասերը, սակայն հետագայում, երբ համոզվեց, որ խաչակիրները ոչնչով չեն տարբերվում իր երկիրը գրավել ցանկացող մյուս նվաճողներից, սկսեց պայքարել նրանց դեմ ևս:

Հայկական քաղաքական շրջանը դաշտային Կիլիկիայի վերջնական գրավման, ինչպես և Կիլիկիայում հայկական իշխանության ամրացման գործում, ինչպես ցույց է տվել հեղինակը, մեծ հաջողությունների հասավ 12-րդ դարի առաջին քառորդում: Իսկ 12-րդ դարի վերջերին ավարտվում է Կիլիկիայի գրեթե բո-

լոր անկախ իշխանությունների միացումը միասնական մեկ պետության մեջ: Ահա այս շրջանում է, որ ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ արտադրական ուժերի զարգացման համար: Վերելք է ապրում ներքին և արտաքին առևտուրը, իսկ այս ամենը նպաստում է Կիլիկիայի հայկական թագավորության ավելի հզորացմանը: Հայտնի է, որ Լևոն Առաջին իշխանը ճանաչվում է որպես թագավոր և թագադրվում Տարսոնում 1198 թվականին:

Պրոֆ. Միքայելյանն այս շրջանի, ինչպես և 13-րդ դարի իրադարձությունները մանրամասնությամբ քննություն է առել իր աշխատության 5-րդ գլխում (էջ 139—176), որն ունի «Միջազգային հարաբերություններ և առաջինից ֆաղափանդությունը 12-րդ դարի վերջում և 13-րդ դարի սկզբում» խորագիրը:

6-րդ գլխում՝ «Կիլիկյան Հայաստանի ֆաղափանդությունները, առևտրական ուղիները և առևտուրը 12—13-րդ դ. դ.» (էջ 177—202), պատմական հարուստ նյութի վրա, հեղինակը քննության է առնում Կիլիկիայի քաղաքային կյանքը (Սսի, Տարսոնի, Ադանայի, Մամեստիայի, Այասի, Կորիկոսի և այլ քաղաքների), այնտեղ գոյություն ունեցող արհեստագործական արտադրությունը և այլն:

Նույն գլխում հեղինակը կանգ է առել Կիլիկիայից անցնող տարանցիկ ուղիների վրա և ցույց տվել առևտրական այն կայքը, որ գոյություն է ունեցել ձենովայի, Ղրիմի ու սևծովյան երկրների հետ:

Կիլիկիայի և հարևան երկրների միջև գոյություն ունեցող առևտրական հարաբերություններին է նվիրված գրախոսվող աշխատության նաև 9-րդ գլուխը՝ «Կիլիկյան Հայաստանի մասնակցությունը և դերը միջազգային առևտրի մեջ 13-րդ դարի երկրորդ կիսում և 14-րդ դարի առաջին կիսում» (էջ 350—401):

Ներկա աշխատության ամենախոշոր և, պետք է ասել, ամենաարժեքավոր գլուխներից է 7-րդը՝ «Հասարակական-ֆաղափանդական կյանքը Կիլիկյան Հայաստանում» (էջ 203—290): Եթե նախորդ գլուխներում հեղինակի արծարծած այս կամ այն խնդիրը, այս կամ այն շափով, քննարկված է նախորդ ուսումնասիրությունների մեջ, ապա այս գլխում առաջադրված գրեթե բոլոր հարցերը նոր հն և ունեն գիտական թարմություն: Անվիճելի է, որ Կիլիկիայում գոյություն ունեցող հասարակական-տնտեսական հարաբերությունների հարցի ուսումնասիրության առաջնությունը պատկանում է ներկա աշխատության հեղինակին: Նա է առաջին անգամ լուրջ դնում և քննության առնում այդ հարցերը: Իրավացի է հեղինակի այն դիտողությունը, որ նախորդ պատմաբանները բոլորովին չեն հետաքրքրվել Կիլիկիայի աշխատավոր մասսաների սոցիալ-իրավական վիճակով, գյուղացիների և ավատապետների փոխհարաբերություններով և ավատական շահագործման ձևերով:

Պրոֆ. Գ. Միքայելյանն օգտագործելով Մխիթար Գոշի Դատաստանագիրքը, Վարդան Այգեկցու Առական գիրքը, հայկական և օտար պատմագրքերը, քաղաքագրքերը և այլ նյութեր, ցույց է տալիս, որ իրոր, Կիլիկիայի հայկական պետությունը հանդիսա-

ցել է տիրիկ ավատական պետություն, որ շահագործվող հիմնական բնակչությունը հանդիսացել է կախյալ կամ ճորտ գյուղացիությունը (Ավատական հարաբերությունները, ինչպես ցույց է տվել հեղինակը, Կիրիկիայում գոյություն են ունեցել հայկական պետության ստեղծումից առաջ, սակայն այդ հարաբերությունները իրենց զարգացումն են ապրել 12—13-րդ դարում)։

Սկզբնաղբյուրներում պահված կցկտուր տեղեկությունների հիման վրա, հեղինակը կանգ է առել նաև սոցիալական շարժումների վրա։

Հեղինակը Միթթար Գոշի Դաստաստանագրքի հիման վրա անդրադարձել է Կիրիկյան Հայաստանի պետական կարգին և սոցիալական տարրեր խաղերի իրավունքին ու նրանց գոյավիճակին։ Նա շատ համառոտակի, ընդամենը հինգ էջի վրա, խոսել է նաև Կիրիկիայի հայկական կուլտուրայի մասին։

Կիրիկիայի քաղաքական պատմությանն է նվիրված աշխատության 8-րդ գլուխը՝ «Ներքին կյանք և միջազգային հարաբերությունները 1200—1270 թ. թ.» (էջ 291—349), երբ Կիրիկիայի քաղաքական իշխանության գլուխ է անցնում Հեթումյան թագավորական հարստությունը և երբ Արևելքում սկսում են փոփոխվել մոնղոլական արշավանքները։ Այս շրջանի Կիրիկյան հայ թագավորները բանակցություններ են վարում մոնղոլական խաների հետ։ Հեթում Առաջինը 1253—1256 թվականներին անձամբ գնում է Կարակորում Մանգու խանի մոտ և փոխօգնության պայմանագիր կնքում։ Ըստ այս պայմանագրի, Կիրիկիայի հայկական զորքերը մասնակցում են մոնղոլական արևմտյան զորարանակի հրամանատար Հուլալու խանի հետ Բաղդադի գրավմանը 1260 թվականին։

Կիրիկյան հայկական թագավորությունն իր անկման շրջանն է ապրում սկսած 13-րդ դարի վերջերից, երբ Կիրիկիայի հայկական պետությունը սկսում է կազմալուծվել, երբ ուժեղանում են միջֆեոդալական կռիվները և երբ սկսում են հաճախակի դառնալ մանուկների արշավանքները Կիրիկիայի վրա։

Կիրիկիայի պետության անկման շրջանին են նվիրված աշխատության վերջին երեք գլուխները՝ «Կիրիկյան Հայաստանի ներքին վիճակը և միջազգային հա-

րաբերությունները 13-րդ դարի վերջում և 14-րդ դարի սկզբում» (էջ 402—439), «Դիվանագիտական հարաբերությունները պապականության, Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ։ Պատերազմ եղիպտական սուլթանատի հետ 1307—1361 թ. թ.» (էջ 440—468) և «Կիրիկիայի հայկական թագավորության անկումը» (էջ 469—495)։

Կիրիկիայի պետականության անկման շրջանի հետ կապված իրադարձություններից առանձնապես ուշագրություն արժանի է Վատիկանի Մերձավոր Արևելքում վարած նեղ քաղաքականությունը։ Օգտագործելով Կիրիկիայի հայ ժողովրդի ծանր տնտեսական կացությունը, կաթոլիկ պապերը աշխատել են հայ ժողովրդին հարկադրել կաթոլիկություն ընդունել, մտնել «կաթոլիկ փարախ»՝ խոստանալով հայերին օգնություն ցույց տալ նրանց քաղաքական ահպանությունը պահպանելու համար։ Բայց այստեղ ևս նրանք, սովորականի նման, խարել են, վճռական րուպին հեռու են կանգնել և լվացել իրենց արյունոտ ձեռքերը։ Վատիկանի այս ստոր քաղաքականության վրա, պատմական կոնկրետ նյութի հիման վրա, կանգ է առել հեղինակը։ Նա իրավացիորեն նկատում է, որ «ո՛չ Կիրիկյան հայկական թագավորության էպիսոպոս (11—14-րդ դ. դ.), և ո՛չ հետագայում Կիրիկիայի կամ բուն Հայաստանի հայերն Արևմուտքից օգնություն չստացան ինչպես խաչակիրների նվաճողական քաղաքականությունը միջին դարերում, այնպես և եվրոպական պետությունների քաղաքականությունը նոր ժամանակներում, ինչպես պապական գիվանագիտությունը խաչկրաց արշավանքի ժամանակ, այնպես և մեծ պետությունների գիվանագիտությունը իմպերիալիզմի էպոսայում հայ ժողովրդին բերեցին միայն թշվառություն և հարստահարություն» (էջ 138)։

Հեղինակը Կիրիկիայի հայերի պատմությունը հասցրել է մինչև 1375 թվականը, երբ Կիրիկիայի հայ պետականությունը վերջնականապես կործանվում է եղիպտական սուլթանության կողմից։

Պրոֆ. Գ. Միքայելյանի ներկա աշխատությունը արժեքավոր ներդրում է հայագիտության գոնձարանում։

Բ.

